Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 37

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

O‘ZBEK TILI NUTQINI RIVOJLANTIRISH METODLARI: KOMMUNIKATIV, INTERFAOL VA VAZIFAGA ASOSLANGAN YONDASHUV

Gulbahor Arabboy qizi Yunusaliyeva*

Farg‘ona davlat texnika universiteti, O‘zbek tili va tillarni o‘rgatish kafedrasi o‘qituvchisi

✉ bahorayunusaliyeva@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘zbek tilida og‘zaki va yozma nutqni rivojlantirishning nazariy-metodik asoslari hamda ta’lim jarayonida qo‘llash mumkin bo‘lgan samarali usullar yoritiladi. Nutqiy kompetensiya til birliklarini bilish bilangina cheklanmasdan, ularni muayyan vaziyat, maqsad va tinglovchiga mos tarzda qo‘llashni ham talab etadi. Shu sababli maqolada kommunikativ yondashuv, vazifaga asoslangan ta’lim, dialogik va monologik nutq mashqlari, hikoya tuzish, muammoli vaziyatlar, rolli o‘yinlar, hamkorlikdagi topshiriqlar hamda shakllantiruvchi baholash imkoniyatlari tahlil qilinadi. Ingliz tilidagi metodik adabiyotlarda ishlab chiqilgan kommunikativ kompetensiya, nutqni rejalashtirish va vazifaga asoslangan ta’lim tamoyillari o‘zbek tilini o‘qitish kontekstiga moslashtiriladi. Maqola adabiyotlar tahliliga tayangan metodik tavsiyadan iborat bo‘lib, unda keltirilgan usullar tajriba natijasi sifatida emas, balki amaliyotda sinab ko‘rish va baholash uchun taklif etilayotgan model sifatida talqin qilinadi.

Kalit so‘zlar

o‘zbek tili, nutqiy kompetensiya, kommunikativ yondashuv, interfaol metodlar, vazifaga asoslangan ta’lim, dialogik nutq, monologik nutq, shakllantiruvchi baholash.

DOI: 10.5281/zenodo.23620985

KIRISH

Til ta’limining muhim vazifalaridan biri o‘rganuvchining fikrini aniq, mantiqiy, izchil va vaziyatga mos ifodalash qobiliyatini shakllantirishdir. O‘zbek tilini o‘rganayotgan shaxs grammatik qoidalarni bilishi yoki so‘z boyligiga ega bo‘lishi mumkin, biroq bu bilimlar kundalik suhbat, munozara, taqdimot yoki yozma bayonda mustaqil qo‘llanmasa, nutqiy kompetensiya to‘liq rivojlangan deb bo‘lmaydi. Nutqni rivojlantirish til tizimi haqidagi bilimni amaliy muloqot bilan bog‘laydigan uzluksiz jarayondir.

Maqolaning maqsadi — o‘zbek tili nutqini rivojlantirishga xizmat qiladigan metodlarni nazariy jihatdan asoslash va o‘qituvchi amaliyotida qo‘llash mumkin bo‘lgan topshiriqlar tizimini taklif etish. Maqola adabiyotlar tahliliga asoslangan metodik ish bo‘lib, unda mustaqil eksperiment o‘tkazilgani da’vo qilinmaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Hymes kommunikativ kompetensiya tushunchasi orqali tilni faqat grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzish emas, balki uni ijtimoiy vaziyatda o‘rinli ishlatish muhimligini ko‘rsatgan [1]. Canale va Swain esa kommunikativ kompetensiyani grammatik, sotsiolingvistik va strategik tarkibiy qismlar bilan izohlagan [2]. Ushbu qarashlar o‘zbek tili ta’limida ham ahamiyatlidir: o‘rganuvchi fikrni tuzish, suhbatdoshni tinglash, savol berish, tushunmovchilikni bartaraf etish va fikrini dalillashni birgalikda mashq qilishi zarur.

Nutqiy kompetensiyaning tarkibi

Nutqiy kompetensiya bir-biri bilan bog‘liq bir necha ko‘nikmani qamrab oladi. Birinchisi — lingvistik aniqlik: so‘z tanlash, grammatik shakllarni to‘g‘ri qo‘llash, gap tuzilishini boshqarish va talaffuz yoki imlo me’yorlariga rioya qilish. Ikkinchisi — matniy va diskursiv izchillik: fikrlarni mantiqiy tartibda joylashtirish, bog‘lovchi vositalardan foydalanish, mavzudan chetga chiqmaslik. Uchinchisi — pragmatik moslik: rasmiy yoki norasmiy vaziyatga qarab nutq uslubini tanlash. To‘rtinchisi — o‘zaro ta’sir: suhbatdosh fikrini tinglash, unga javob qaytarish, aniqlashtirish va navbat bilan gapirish. Beshinchisi — strategik ko‘nikma: kerakli so‘z esga tushmaganda izohlash, misol keltirish yoki boshqa ifoda vositasidan foydalanish.

Nutqni o‘rgatishda ushbu ko‘nikmalarni alohida mashq qildirish bilan birga, ularni yagona kommunikativ vazifada birlashtirish lozim. Masalan, talaba mahalliy sayyohlik maskanini tanishtirayotganda ma’lumot to‘playdi, muhim jihatlarni saralaydi, izchil bayon tuzadi, tinglovchi savollariga javob beradi va vaqt chegarasiga amal qiladi. Bunday topshiriq til, tafakkur va muloqot ko‘nikmalarini bir paytda faollashtiradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Nutqni rivojlantirishning asosiy metodlari

Kommunikativ yondashuv. Kommunikativ yondashuvda til o‘rganishning markazida mazmunli muloqot turadi. O‘quvchi faqat qoida yoki tayyor jumlani takrorlamaydi, balki ma’lumot so‘raydi, fikr bildiradi, kelishuvga erishadi yoki muammoni hal qiladi. Masalan, “Universitetda talabalar uchun qaysi tadbir foydaliroq?” mavzusida juftliklar fikr almashib, umumiy tavsiya ishlab chiqishi mumkin. O‘qituvchi muloqot maqsadini va vaziyatni aniq belgilaydi, keyin esa nutqning tushunarliligi, izchilligi va til me’yorlarini tahlil qiladi.

Vazifaga asoslangan ta’lim. Ellis vazifaga asoslangan til ta’limida ma’noga yo‘naltirilgan topshiriq, o‘rganuvchining mustaqil til tanlovi va aniq kommunikativ natijaga e’tibor qaratadi [3]. Darsni uch bosqichda tashkil etish mumkin: vazifaga tayyorgarlik, vazifani bajarish va natijani tahlil qilish. Masalan, guruhga bir kunlik sayohat rejasini tuzish topshiriladi. Ishtirokchilar yo‘nalish, vaqt, xarajat va transport bo‘yicha kelishib oladi; so‘ng qarorini sinfga taqdim etadi. Vazifa yakunida o‘qituvchi foydali iboralar, noto‘g‘ri qo‘llangan shakllar va mantiqiy bog‘lanishlarni muhokama qiladi.

Dialogik nutq mashqlari. Dialogik mashqlar savol berish, javobni kengaytirish, fikrga munosabat bildirish va suhbatni davom ettirishga yordam beradi. “Bir savol — uch javob” mashqida o‘quvchi bitta savolga qisqa javob, izohli javob va misol bilan boyitilgan javob beradi. “Axborot tafovuti” topshirig‘ida esa juftlikdagi ishtirokchilarda bir-birini to‘ldiradigan turli ma’lumotlar bo‘ladi; ular savol-javob orqali to‘liq jadval yoki hikoyani tiklaydi. Bunda suhbatdoshni tinglash va aniq savol tuzish zarur bo‘ladi.

Monologik nutq va hikoya tuzish. Monologik nutqni rivojlantirish uchun rasm asosida hikoya, voqea bayoni, mavzuli chiqish, kitob yoki maqola mazmunini qayta hikoya qilish kabi mashqlar qo‘llanadi. O‘rganuvchiga “kirish — asosiy fikr — dalil yoki misol — xulosa” tuzilmasi tavsiya qilinadi. Avval tayanch so‘zlar va reja beriladi, keyingi bosqichda yordam qisqartiriladi. Nation va Newton mazmunli nutq amaliyotini til o‘rganishdagi muhim yo‘nalishlardan biri sifatida ko‘rib chiqadi [4]. Shu nuqtayi nazardan, o‘quvchiga muntazam gapirish imkoniyatini berish va topshiriqni bosqichma-bosqich murakkablashtirish muhim.

Rolli o‘yin va muammoli vaziyat. Rolli o‘yinlar o‘rganuvchini kundalik hayotga yaqin vaziyatlarda til ishlatishga undaydi. Masalan, “kutubxonada kitob izlash”, “mehmonni kutib olish”, “xizmat sifati yuzasidan murojaat qilish” yoki “guruh loyihasi bo‘yicha kelishuv” vaziyatlari tanlanadi. Har bir ishtirokchiga rol, maqsad va zarur ma’lumot beriladi. Muammoli vaziyatda esa guruh bir necha yechimni taqqoslab, o‘z qarorini dalillar bilan asoslaydi. O‘qituvchi faqat to‘g‘ri javobni emas, fikrni asoslash va muloqotda hamkorlik qilishni ham baholaydi.

Hamkorlikdagi loyiha va munozara. Loyiha usuli nutqni uzoqroq jarayon davomida rivojlantiradi: o‘quvchilar mavzu tanlaydi, ma’lumot yig‘adi, vazifalarni taqsimlaydi, natijani tayyorlaydi va taqdim etadi. Munozarada esa ishtirokchilar tezisni bayon qilish, dalil keltirish, qarshi fikrni tinglash va xulosa chiqarishni mashq qiladi. Muhimi, bahs shaxsga emas, fikr va dalillarga qaratilishi lozim.

Amaliy topshiriqlar tizimi

Quyidagi mashqlar turli yosh va til darajasiga moslab o‘zgartirilishi mumkin.

1. “Bir daqiqalik bayon” (5–7 daqiqa). O‘qituvchi kundalik mavzu beradi: “Mening sevimli faslim”, “Foydali odat”, “Shahrimdagi diqqatga sazovor joy”. O‘quvchi bir daqiqa davomida fikrini bayon qiladi. Juftlikdagi tinglovchi mazmunni qisqacha qayta aytib, tushunarsiz bo‘lgan bir joy haqida savol beradi.

2. “Rasm — reja — hikoya” (10–15 daqiqa). O‘quvchilar rasmni kuzatib, beshta tayanch so‘z yozadi, voqealar ketma-ketligini belgilaydi va hikoya tuzadi. Keyingi bosqichda tayanch so‘zlar olib tashlanib, hikoya qayta aytiladi.

3. “Suhbatni davom ettir” (8–10 daqiqa). Juftlikka suhbatning boshlang‘ich ikki replikasi beriladi. Ishtirokchilar kamida oltita navbat bilan suhbatni davom ettirib, bir-biriga aniqlashtiruvchi savollar berishi kerak.

4. “Fikr — sabab — misol” (10 daqiqa). O‘quvchi bir fikrni aytadi, sababini izohlaydi va hayotiy misol keltiradi. Masalan: “Jamoada ishlash foydali, chunki vazifalar taqsimlanadi. Masalan, loyiha tayyorlashda har kim o‘z kuchli tomoniga mos ishni bajarishi mumkin.”

5. “Muammoni birgalikda hal qil” (15–20 daqiqa). Guruhga cheklangan vaqt yoki resursga ega vaziyat beriladi. Ishtirokchilar takliflar bildiradi, ustuvorliklarni muhokama qiladi va yakuniy qarorni taqdim etadi.

6. “Qayta hikoya va shaxsiy munosabat” (10–15 daqiqa). O‘quvchi qisqa matnni tinglaydi yoki o‘qiydi, asosiy mazmunni o‘z so‘zlari bilan bayon qiladi, so‘ng matndagi fikrga munosabat bildiradi.

Har bir mashqdan keyin qisqa refleksiya o‘tkazish tavsiya etiladi: “Qaysi fikrim aniq chiqdi?”, “Qayerda so‘z topishda qiynaldim?”, “Tinglovchining savoli menga nimani anglatdi?” Bunday savollar o‘quvchini o‘z nutqini tahlil qilishga o‘rgatadi.

Baholash va qayta aloqa

Nutqni baholash faqat grammatik xatolar soniga tayanmasligi kerak. Mazmunning aniqligi, fikrlar izchilligi, so‘z boyligi, vaziyatga moslik, tinglovchi bilan hamkorlik va talaffuzning tushunarliligi ham hisobga olinadi. Quyidagi mezonlar o‘qituvchi uchun moslashtiriladigan namunaviy rubrika bo‘la oladi:

– Mazmun va vazifani bajarish — 25%;
– Mantiqiy izchillik va bog‘lanish — 20%;
– Lug‘at va grammatik aniqlik — 20%;
– Ravonlik va tushunarlilik — 20%;
– Tinglovchi bilan o‘zaro ta’sir — 15%.

Har bir mezon 1 dan 4 gacha baholanishi mumkin: 4 — mustaqil, aniq va izchil; 3 — asosan muvaffaqiyatli, ayrim kamchiliklar bor; 2 — mazmun tushunilsa-da, sezilarli yordam kerak; 1 — topshiriqni bajarish va fikrni anglash qiyin. Baholash mezonlari dars boshida tushuntirilsa, o‘quvchi nimaga intilishi kerakligini biladi.

Qayta aloqa tanqidiy emas, aniq va keyingi qadamga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim. Masalan, “Nutqing yomon” deyish o‘rniga “Asosiy fikring tushunarli bo‘ldi; keyingi safar ikki dalilni bog‘lovchi ibora bilan ulab, xulosani alohida aytishga harakat qil” deyish samaraliroq. O‘quvchining o‘zini baholashi va tengdoshlar fikri ham o‘qituvchi bahosini to‘ldirishi mumkin.

Muhokama

Ko‘rib chiqilgan metodlar nutqni faqat til birliklarini takrorlash orqali emas, balki mazmunli vazifalarda tilni ishlatish orqali rivojlantirishni ko‘zlaydi. Vazifaga asoslangan ta’lim bo‘yicha tadqiqotlar nutqiy topshiriqni rejalashtirish, uni takror bajarish va keyin tahlil qilishning ahamiyatini ko‘rsatadi [5]. Biroq biror metod barcha o‘rganuvchilar va sharoitlarda bir xil natija beradi, deb bo‘lmaydi. Samaradorlik o‘rganuvchilarning boshlang‘ich darajasi, mavzu, guruh kattaligi, mashq davomiyligi va o‘qituvchining qayta aloqasiga bog‘liq.

O‘zbek tilini ikkinchi til yoki xorijiy til sifatida o‘rganuvchilar uchun topshiriqlar darajaga moslashtirilishi, madaniy kontekst tushuntirilishi va kundalik muloqotda tez-tez ishlatiladigan birikmalarga alohida e’tibor qaratilishi kerak. Ona tili o‘zbek tili bo‘lgan o‘quvchilar uchun esa adabiy me’yor, uslubiy moslik, dalillangan bayon va omma oldida so‘zlash ko‘nikmalari ko‘proq urg‘u olishi mumkin. Kelgusida tavsiya etilgan mashqlarni sinfda tizimli sinab ko‘rish, dastlabki va yakuniy nutq namunalarini taqqoslash hamda o‘quvchilar fikrini o‘rganish zarur.

XULOSA

O‘zbek tili nutqini rivojlantirish til bilimlarini amaliy muloqot, fikrlash va o‘zaro hamkorlik bilan bog‘lashni talab etadi. Kommunikativ yondashuv, vazifaga asoslangan ta’lim, dialogik va monologik mashqlar, rolli o‘yinlar, muammoli vaziyatlar, loyiha va munozaralar o‘quvchiga tilni maqsadli qo‘llash imkonini beradi. Mashqlarni tayyorgarlik, bajarish, qayta aloqa va refleksiya bosqichlarida tashkil etish foydali metodik model hisoblanadi.

Nutqiy rivojlanishni baholashda aniqlik bilan birga mazmun, izchillik, ravonlik va muloqotga moslik ham e’tiborga olinishi lozim. Ushbu maqoladagi metodik tavsiyalar adabiyotlar tahliliga asoslangan takliflardir; ularning muayyan ta’lim muassasasi yoki o‘rganuvchilar guruhidagi samaradorligi alohida empirik tekshiruv orqali aniqlanishi kerak.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Hymes D. H. On communicative competence // Sociolinguistics: Selected Readings / Eds. J. B. Pride, J. Holmes. – Penguin Books, 1972. – P. 269–293.

2. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics. – 1980. – Vol. 1, No. 1. – P. 1–47. DOI: 10.1093/applin/I.1.1

3. Ellis R. Task-based Language Learning and Teaching. – Oxford: Oxford University Press, 2003.

4. Nation I. S. P., Newton J. Teaching ESL/EFL Listening and Speaking. – Routledge, 2009.

5. Medina Fernández A. The effects of Task-Based Language Teaching on the Speaking Skill: A systematic research synthesis and meta-analysis // Ciencia Digital. – 2021. – Vol. 5, No. 4. – P. 72–93. DOI: 10.33262/cienciadigital.v5i4.1801

6. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume. – Council of Europe Publishing, 2020. URL: https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages